

УДК 821.162.1-3.09“19”:114

ВІД ГОРИЩА ЧЕРЕЗ ВЛАСНУ КІМНАТУ ДО НІЧИЙНОЇ ЗЕМЛІ – ТВОРЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАРТИ “ЖІНОЧОЇ ТЕРИТОРІЇ”

Івона Борушковська

*Ягеллонський університет у Кракові,
вул. Голембя, 24, Краків, Польща, 31-007;
e-mail: boruszkowska.i@gmail.com*

Різноманітні спроби концептуалізації жіночої літератури доволі часто використовують просторові метафори. Із застосуванням концепцій метафоризації простору (М. Фуко “Гетеротопії”, М. Оже “Відсутні місця”) у дослідженні здійснено спробу створити карту “жіночої території” – охарактеризовано розташування об’єктів, відношення і відстані між ними, їхні розміри, кольори, форми, завершеність і незавершеність – в описовій площині та в площині додаткових значень.

Ключові слова: картографування, простір, гетеротопія, не-місця.

*Хто наважується говорити про “жіноче письмо”,
той насамперед формулює питання,
шукає з’ясування і наважується запитувати,
не обов’язково очікуючи негайної відповіді .
Irma Garcia, Promenade femmiličre, Paris 1981.*

За теорією сучасної архітектури [12], у кожному просторі існують так звані орієнтаційні місця – *landmarks*, тобто розпізнавальні об’єкти, створені рукою людини (як-от будинки, напр. костьоли, вежі, хатинки в лісі), або явища природи (узгір’я, ріки, ліси). Отож це такі ознаки простору, які вирізнятимуться або просто будуть доволі чіткими, щоб слугувати орієнтирами. В теорії **mappingu** [8; 13; 15; 16; 18] – **картографування літературного простору** – найважливішим є місце. Трюїзмом є твердження, що простір є однією з вихідних теоретико-літературних категорій [3; 4; 14; 17; 24], яка охоплює численні значеннєві й уявні елементи твору і виконує важливу функцію у його будові (не лише зображуваного світу). Згадані просторові уявлення і спосіб їхнього конструювання неодноразово відсилають нас до понять, що є філософськими або культурологічними конструктами, а не дійсними місцями (хоча їх також прагнемо розглядати на рівні з конструктами, уявними місцями і не-місцями). Під час аналізу специфічних метафор маємо намір зосередити свою увагу на культурологічних візрях переживання простору та їхньої ролі в моделюванні зображуваного світу, на описі “власних” і “чужих” територій, освоєних і необжитих, відкритих і замкнутих, *sacrum* і *profanum*, периферії і центру, горизонтальних і вертикальних, які трактуватимемо в прямому

і метафоричному значеннях. З цілої низки прямих, архетипних і універсальних місць може постати своєрідна карта просторової системи, яка даватиме змогу зреконструювати світ, який формує уяву письменниць. Це, звісно, тільки проект і довільна пропозиція, однак ця спроба може допомогти у творенні містка для порівняльних студій – опису конфігурації локалізації української і польської жіночої прози міжвоєнного періоду, може сприяти виявленню зміни свідомості та ідентичності. Цій меті може сприяти застосування методу літературознавчої картографії, що зосереджується на різноманітних контекстах, пов'язаних із простором, і дає змогу показати простір як носія ідентичнісних значень.

Американська дослідниця Елейн Шоволтер у праці “Їхня власна література” (*A Literature of Their Own*) говорить про так звану “жіночу територію”¹, натомість книжку представляє читачам як спробу заповнення простору поміж орієнтаційними місцями і створення карти згаданої “жіночої території”, завдяки якій стане можливим пізнання довершень письменниць – у її випадку – англійських романісток. Водночас Е. Шоволтер наголошує на значенні просторових метафор у вивченні жіночої літератури. Поєднання історико-літературних міркувань з географічними метафорами має для дослідниці велике значення, оскільки воно дає змогу не тільки створити карту, але й заповнити порожні місця, перетнути межі. Натомість, як підкреслює Е. Річ, американська поетка і феміністка, “місце на карті є тим місцем, де жінки-письменниці віднаходять повноту власної тотожності і пишуть свої тексти” [21, с. 212].

Феміністичний дискурс володіє кількома прекрасно опрацьованими і повсюдно розпізнаваними просторовими метафорами, взятими з жіночої літератури. Однією з них є *горище* (ang. *attic*). Горище – місце, де були символічно зачинені письменниці вікторіанської доби. Сандра Гілберт і С'юзен Губар у праці “Божевільна на горищі: Жінка-письменниця і літературна уява XIX ст.” [9] заголовну метафору запозичають з роману Шарлоти Бронте “Джейн Ейр” [5], в якому замкнутою на горищі переховують “божевільну” Берту – дружину Рочестера. Протагоністка Берта послужила дослідникам образом символічної та реальної ізоляції, утримання під замком жінки (зокрема, і письменниці) в патріархальному суспільстві вікторіанської доби. В передмові авторки зазначають, що їх цікавить “спільність тематики і уяви, на які вони натрапили у творах письменниць, які часто географічно, історично і психологічно були віддалені одні від одних” [9, с. IX; цитуємо за: 11, с. 169]. Щоби підкреслити роль, яку відіграє спеціальна метафора, ще раз наводимо слова американських дослідниць: “ми намагалися описати одночасно і ті переживання, які породжують метафору, і ту метафору, яка викликає переживання” [9, с. XIII; цитуємо за: 11, с. 169]. Вдаючись до цієї формули, можемо зауважити низку просторових метафор, вписаних в українську² і не тільки жіночу літературу.

¹ В атласі англійського роману жіночу територію зазвичай описують як пустку, оточену горами з чотирьох боків: вершинами Остен, скелями Бронте, гірськими хребтами Еліот і пагорбами Вулф [22, с. VII]. Якщо не зазначено інакше, то переклад наш. – І. Б.

² Найзагальнішими прикладами серед тропів просторової системи можемо назвати кімнати і салони у прозі Ольги Кобилянської чи драматургії Лесі Українки; санаторії і лікарні з нарисів Лесі Українки; лабіринти, коридори, замкнуті кімнати, вулиці чужих міст, гареми з репортажної прози Софії Яблонської.

Найбільший інтерес викликатиме у нас простір як пізнавальна категорія¹. У сучасній філософії категорію простору розглядають передусім як інтелектуальну конструкцію (узагальнення пізнавальної перспективи) або як певне спільне чи узагальнене уявлення конструкції наочної дійсності. Нашу увагу привертає питання чи простір і взаємини персонажів із простором пояснюють розуміння світу, наближають нас до правди про світ? Їхній аналіз, безперечно, дає змогу детальнішого відчитання універсальних правд або дає почуття наближення до сутності концепції буття. У подальшій перспективі це даватиме змогу описати модель культури, якій надавали перевагу письменниці. Розгляньмо поетику простору в одному з драматичних творів Лесі Українки “Блакитна троянда” [1] – аналізуючи цей твір у зазначених вище категоріях, можемо зауважити, що авторка творить окреслені просторові межі, в яких діють її персонажі. Їхня можливість пізнання світу і занурення в глибину самих себе, можливо, не мають обмежень, однак, безперечно, тісно пов’язані з категорією простору. Як зазначає Міхал Гловінський: “простір є не тільки простором” [10, с. 80], ним може бути все, що входить в царину *uniwersum* людини (ідеологія, релігія, філософія, моральність). Дослідник також вказує на “символ і метафору як на основні засоби конструювання простору” [10, с. 94]. Просторові значення, які виникають при прочитанні “Блакитної троянди” Лесі Українки, – це насамперед “відчинений дім”, яким займається центральний персонаж твору Люба Гоцинська – вона не зачинена в салоні, на горищі чи у власній кімнаті – її простір є відкритим (до неї приходять приятельки, сама вона також вільно перетинає межі цього простору, в домі настіж відчинені двері і вікна). Здавалося б, відкритий простір мав би впливати на психологічний стан Люби і гармоніювати з її ставленням до світу – щирим і відвертим. Проте, коли протагоністка змінить своє ставлення до світу, замкнеться у брехні, не зауважуватиме правди, – простір почне звужуватися, замикатися. Люба зачиниться в кімнаті, а згодом покине дім. Зачинення за собою дверей кімнати означає ізоляцію персонажа. Так само, як в багатьох інших творах, у ньому з’являється категорія межі. Питання про межу належить до найбільш фундаментальних – варто згадати хоча б Канта чи Вітгенштайна, або Гегеля, який наголошував, що *завжди, де закінчується щось одне, починається щось інше*, – проте він зауважував між ними межу. Помічаючи і окреслюючи межі в просторових метафорах, ми запитуємо про наш (читачок / дослідниць) світ і наше в ньому місце, а водночас і про їхні (письменниць та їхніх жіночих персонажів) місця та ідентичність.

Категорія простору пов’язана з різними уявленнями-опозиціями: я–ти / інший, моє–твое, позитивне–негативне, свій–чужий, відкритий–замкнутий, які вказують на фізичний простір і його додаткові значення: елементи духовного простору протагоністів.

В одній зі своїх лекцій 1967 року Мішель Фуко зазначав, що “сучасна епоха, ймовірно, буде більшою мірою епохою простору” [7, с. 117], і накреслив бачення світу як “сітки, що сполучає місця і перетинає власні сплутані шляхи” [7, с. 117]. Французький філософ творить категорію **гетеротопії** – інших просторів. Гетеротопія – це простір, насичений якістю,

¹ Простір і його характеристики належать до виокремлених Аристотелем онтологічних категорій, окреслюваних також як розумові категорії. Аристотелеві категорії місця, відношення і розміщення лише в новочасній філософії почали трактувати як категорії просторові, засновані на сприйнятті простору як риси, властивої предметам. Значущою є зміна перспективи в новочасних природничих і філософських науках: це саме предмети є розміщені у просторі, якого, зрештою, щільно не заповнюють. Наслідком такої зміни є конструювання моделі апріорного простору. Відповідно, категорію простору в сучасних дослідженнях розуміють насамперед як елемент, що впорядковує образ світу, який сприймаємо. Завдяки такій концепції в багатьох випадках він виконує роль конструкційного чинника, що окреслює структуру дійсності чи навіть надає вартості описуваним явищам.

простір взаємин, простір опозиції. Фуко писав про два види простору: утопії – місця без дійсного, реального простору, і гетеротопії – “місця поза усіма місцями” [7, с. 120], “місця, відмінні від усіх місць” [7, с. 120]. Він не давав прямої відповіді на питання, чим є гетеротопії і як їх описувати, зауважуючи при цьому, що “ймовірно, немає такої культури на світі, яка б не творила гетеротопії... Однак гетеротопії приймають дуже диференційовані форми і... неможливо знайти їхньої універсальної форми” [7, с. 121]. Фуко зараховував до гетеротопійних привілейовані, святі, заборонені місця, місця із застереженнями для обраних – молодих, старих, вагітних чи загалом для “осіб у кризовому стані” – тобто це “гетеротопії кризи” (наприклад, гарем, інтернат). Гетеротопії кризи зазнають відмови через так звані “девіативні гетеротопії”, де перебувають особи з відхиленою поведінкою, які порушують норму – це, наприклад, санаторії, психіатричні лікарні, в’язниці¹. Фуко вказує на головну функцію гетеротопії², якою є “творення простору ілюзії” [7, с. 124], і підкреслює, що ми живемо не у просторі пустки, а в мережі просторових відношень.

Описані Фуко гетеротопії – це місця порушення значень, віднайдення себе, де у шматку простору міститься цілий всесвіт – завдяки цьому вони викликають відчуття осілості, закорінення (побудованого на ангажуванні) в цілковито чужих / інших просторах. Зазначимо, що гетеротопія в концепції французького філософа є в і д о б р а ж е н н я м реального простору, він не існує об’єктивно, а є лише способом сприйняття простору як позначеного характерними рисами.

Сучасні дослідниці простору (зокрема, простору міста) – Ева Реверс [19] і Кристина Рембовська [20], аналізуючи місця пізньої сучасності зазначають, що ми опинилися відчуженими від місць, відтак позбавлені сфери закорінення, яка давала нам змогу формувати і розвивати нашу ідентичність [19, с. 21].

Французький антрополог Марк Оже стверджує, що тим, що характеризує нашу візуальну дійсність, є *не-місця* (відсутні місця) [2, с. 27–50] – так він окреслює транзитні сфери, які єдині наслідують традиційні простори, часто вдаючись до надмірності. З не-місцями пов’язані перетин, рух і відсутність приналежності – територіальної та емоційної. Не-місця, відтак, викликають почуття тимчасовості, буття на хвилину, які не вимагають ангажування. Окрім того, не-місця “перемірюють” людей без властивостей, котрі живуть у постійному страсі, не здатні бути самими собою і позбавлені почуття взаємності (що свідчить про відсутність будь-яких почуттів). На протигагу не-місцям (відсутнім місцям), Оже вводить категорію *антропологічного місця* [2, с. 27–50] – місця, яке слугує ідентифікації, є сіткою взаємин, що має історію. Тільки таке місце і перетворення такого простору може слугувати творенню ідентичності. З концепції Марка Оже виокремлюється “світ, призначенням якого є самотня індивідуальність, яка перебуває в дорозі, у тимчасовості і ефемеричності” [2, с. 53]. Найцікавішим у концепції Оже видається “*практикування простору*”. Французький дослідник, пишучи про місце, що твориться через записування оповіді, наводить цитату з Мішеля де Серто, який стверджує, що “читання є простором, витвореним через практикування місця” [6, с. 117]. Простір, як практика місць, послуговується не тільки переміщенням

¹ Серед інших гетеротопійних місць автор називає сади, кінотеатри, кладовища, архіви, музеї, бібліотеки, кабінети, ярмарки, периферії, лазні, сауни тощо.

² Тут варто вказати на інтерпретаційний потенціал категорії гетеротопії (анти-місць, місць поза будь-якими місцями, цілком відмінних місць), які в українській (і не тільки в українській) літературі з’являються в першій декаді XX століття (співіснуючі гетеротопії кризи і девіативні гетеротопії).

подорожнього, а й також переміщенням пейзажів, їхньою зміною у творі. Якими рисами позначені відношення існують між подорожнім і пейзажем? Чи особистість у просторі сприймає себе як глядача? Що тоді є об'єктом спостереження, що є видовим? Згідно з Оже [2, с. 59], незалежно від того, чи ми споглядаємо безмір океану, піраміди, чужі міста або екзотичні краєвиди, це є наш вгадуваний образ, який просто має інше ім'я – наприклад, Атлантика, піраміда Хеопса, Париж, Таїті. Погоджуючись з таким поглядом, ми в кожному просторі можемо віднайти не-місця (відсутні місця).

Простір, який формується в літературних творах, не є звичайним відображенням зовнішнього світу, він радше виявляє погляди авторів і авторок на позицію, яку, з погляду світу, займає людина. Багатозначність поняття літературного простору дає змогу використовувати різноманітні способи інтерпретації при творенні карти української і польської міжвоєнної жіночої прози. Можемо повторити за Е. Шоволтер, яка у нарисі “Феміністична критика у пущі” 1981 року зазначила: “Мусимо, однак, визначити значно повніше, що власне прагнемо довідатися, а також як можемо знайти відповіді на питання, які виникають з нашого (тобто жіночого) досвіду переживання” [23, с. 121].

Українка Леся. Блакитна троянда / Леся Українка // Зібрання творів у 12 томах. – Київ : Наукова думка, 1975. – Т. 3. – С. 90–111. 2. Augé M. Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności / M. Augé / Tłum. R. Chymkowski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 88 s. 3. Bachelard G. Dom rodzinny i dom oniryczny / G. Bachelard // Wyobraźnia poetycka: wybór pism / Przeł. A. Tatarkiewicz. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – S. 302–332. 4. Bachtin M. Formy czasu i czasoprzestrzeni w powieści / M. Bachtin // Problemy literatury i estetyki / Przeł. W. Grajewski. – Warszawa : Czytelnik, 1982. – S. 276–302. 5. Brontë Ch. Dziwne losy Jane Eyre / Ch. Brontë : Tłum. T. Świdorska. – Warszawa : Pruszyński i S-ka, 2004. – 675 s. 6. Certeau M. de. Wynaleźć codzienność. Sztuki działania / M. de Certeau : Tłum. K. Thiel-Jańczuk. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008. – 244 s. 7. Foucault M. Heterotopie – Inne przestrzenie / M. Foucault : Tłum. A. Rejniak-Majewska // Teksty Drugie. – Nr 6(96). 2005. – S. 117–125. 8. Friedman S. S. **Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter** / S. S. Friedman. – New Jersey : Princeton University Press, 1998. – 360 p. 9. Gilbert S. M., Gubar S. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and Nineteenth-Century Literary Imagination* / S. M. Gilbert, S. Gubar. – New Haven : Yale University Press, 2000. – 719 p. 10. Głowiński M. Przestrzenne tematy i wariacje / M. Głowiński // Przestrzeń i literatura / Studia pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – S. 75–94. 11. Kłosińska K. *Feministyczna krytyka literacka* / K. Kłosińska. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010. – 714 s. 12. Lynch K. *The image of the city* / K. Lynch. – Cambridge : MIT Press, 1960. – 194 p. 13. *Mapping Women, Making Politics: Feminist Perspectives on Political Geography* / Ed. L. A. Staehli, E. Kofman, L. J. Peake. – New York : Routledge, 2004. – 331 p. 14. Markiewicz H. *Czas i przestrzeń w utworach narracyjnych* / H. Markiewicz. *Wymiary dzieła literackiego*. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. – S. 123–144. 15. Massey D. *Space, Place and Gender* / D. Massey. – Minnesota : University of Minnesota Press, 2004. – 288 p. 16. McDowell L. *Gender, Identity, and Place: Understanding Feminist Geographies* / L. McDowell. – Minnesota : University of Minnesota Press, 1999. – 296 p. 17. Minc Z. *Struktura “przestrzeni artystycznej” w liryce A. Błoka* / Przeł. J. Faryno / Z. Minc // *Semiotyka kultury* : Wyb. i oprac. E. Janus i M. R. Mayenowa. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – S. 260–303. 18. Moss P. J. *Feminist Geography in Practice: Research and Methods* / P. J. Moss. – Oxford : Blackwell Publishers, 2002. – 274 p. 19. Rewers E. *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta* /

E. Rewers. – Kraków : Universitas, 2005. – 380 s. 20. Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii / Pod red. W. Maika, K. Rembowskiej, A. Suliborskiego. – Bydgoszcz 2008. – 228 s. 21. Rich A. Blood, Bread, Poetry: Selected Prose 1979–1986 / A. Rich. – New York : W. W. Norton Incorporated, 1986. – 238 p. 22. Showalter E. A Literature of Their Own. British Women Novelists from Brontë to Lessing / E. Showalter. – New Jersey : Princeton University Press, 1977. – 378 p. 23. Showalter E. Krytyka feministyczna na bezdrożach / Tłum. I. Kalinowska-Blackwood / E. Showalter // Teksty Drugie. Nr. 4/6. – 1993. – S. 429–468. 24. Sławiński J. Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości / J. Sławiński // Przestrzeń i literatura: studia / Red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska. – Warszawa : Ossolineum, 1978. – S. 9–22.

**ОТ ЧЕРДАКА ЧЕРЕЗ СОБСТВЕННУЮ КОМНАТУ К НИЧЕЙНОЙ ЗЕМЛЕ –
СОЗДАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ КАРТЫ “ЖЕНСКОЙ ТЕРРИТОРИИ”**

Ивона Борушковска

*Ягеллонский университет в Кракове,
ул. Голембя, 24, Краков, Польша, 31-007;
e-mail: boruszkowska.i@gmail.com*

Разнообразные попытки концептуализации женской литературы очень часто используют пространственные метафоры. Исходя из современных концепций метафоризации пространства (М. Фуко “Гетеротопии”, М. Оже “Отсутствующие места”), предложено создание авторской карты “женской территории” – охарактеризованы расположение объектов, отношения и расстояния между ними, их размеры, цвета, формы, завершенность и незавершенность – в описательной плоскости и в плоскости дополнительных значений.

Ключевые слова: картографирование, пространство, гетеротопия, не-места, отсутствующие места.

**FROM THE ATTIC THROUGH HER OWN ROOM TO NO MAN'S LAND –
THE LITERARY MAPPING OF “WOMEN'S TERRITORY”**

Iwona Boruszkowska

*Jagiellonian University of Krakow,
24, Golebia Str., Krakow, 31-007, Poland
e-mail: boruszkowska.i@gmail.com*

Physical space possesses a role in the experience of the contemporary man that cannot be disregarded. Among the ways in which the world/space can be conceptualized, we find the theory of non-places (M. Augé) and heterotopias of M. Foucault. The ambiguity of the notion of literary space allows to use various interpretative tools in the process of creating a “map of literature”, and to mark it with places such as mental hospitals or other places of confinement for individuals who transgress a universal norm.

Keywords: women's territory, mapping, space, heterotopias, non-places.